

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ב'

זיכרון

עורכים:
גיא ד' שטיבל
דורון בן-עמי
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עידו קורן

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ב'

המכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטון

מרחב מרכז

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" השני
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב
שהתקיים ב-29 מאי, 2019 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: צילום מתוך נילס אקרמן וסבסטיאן גוברט, "מחפשים את לנין" (Looking for Lenin),
פורסם ב 2017 בידי FUEL הוצאה לאור, לונדון
© נילס אקרמן / Lundi13

עריכה: ציפי קופר-בלאו
עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב

מסת"ב 978-965-266-067-1
הודפס בישראל תשפ"ב

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ב'

זיכרון

עורכים:

גיא ד' שטיבל, דורון בן-עמי, אמיר גורזלזני, יותם ספר ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

מחברים ועורכים

פז, יצחק
רשות העתיקות
yitzhakp@israntique.org.il

פינקל, מאיר
אוניברסיטת תל אביב
finkel2010@gmail.com

צ'חנובץ, יאנה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
yanatchk@gmail.com

קוך, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שטרן, איאן
אוניברסיטת חיפה
והיברו יוניון קולג'
iann.stern@gmail.com

שיף, חמי
אוניברסיטת תל אביב
chemishiff@gmail.com

דיין, איילת
רשות העתיקות
ayeletda@israntique.org.il

די סגני, לאה
האוניברסיטה העברית בירושלים
disegni@mail.huji.ac.il

הדד, אלי
רשות העתיקות
haddad@israntique.org.il

וואך, קיריל א'
אינדריק אדיטוריאלס, מוסקבה
k_vach@mail.ru

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

ליפשיץ, עודד
אוניברסיטת תל אביב
lipschit@tauex.tau.ac.il

מילבסקי, יניר
רשות העתיקות
ianir@israntique.org.il

אגם, אביעד
אוניברסיטת ארלנגן-נירנברג,
גרמניה
aviadkra@tauex.tau.ac.il

אלעד, איתי
רשות העתיקות
itaie@israntique.org.il

ארביב, כפיר
רשות העתיקות
arviv@israntique.org.il

ארצי, מיכל
אוניברסיטת חיפה
michal.artzy@gmail.com

בן-עמי, דורון
רשות העתיקות
doronb@israntique.org.il

גופר, אבי
אוניברסיטת תל אביב
agopher@tauex.tau.ac.il

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

תוכן עניינים

iv*, iv	מחברים ועורכים
vii*, vii	פתח דבר
1	1 "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה" עודד ליפשיץ
1*	2 זיכרונות יורדי ים: חרותות של ספינות ממרשה אלי הדד, איאן שטרן ומיכל ארצי
33	3 "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי יותם טפר
71	4 חפירת ערימות פסולת חציבה וסיתות באתר שלוחת קק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל דישון, הגליל העליון המזרחי מאיר פינקל, אבי גופר ואביעד אגם
17*	5 "לזכר האמיצים": כתובת מבית קברות מהתקופה הביזנטית ביפו איילת דיון ולאה די סגני

23*	6	בין לבין: השימור של נרטיבים מתחרים באתרים ארכאולוגיים חמי שיף
43*	7	גולגולות מכירות: "זיכרון" ומרקם חברתי בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' בדרום הלבנט יניר מילבסקי
63*	8	זיכרון ישן ותודעה חדשה: גיבוש תודעה חברתית עירונית בעין אסור בתקופת הברונזה הקדומה 'ב' יצחק פז ואיתי אלעד
87*	9	זיכרון קצר: ארכאולוגיה היסטורית של המגרשים הרוסיים יאנה צ'חנובץ, כפיר ארביב וקיריל א' וואך
105*, 107		תקצירים

“לזכור ולשכוח” על דרכי העיצוב של “מיתוס הארץ הריקה”

עודד ליפשיץ | אוניברסיטת תל אביב

הקדמה

המחקרים החדשים והממצאים העדכניים על אודות יהודה בכלל, ועל אודות ירושלים בפרט, בפרק הזמן שבו שלטו בעולם האימפריות הבבלית והפרסית, מהווים רקע בלבד לנושא העיקרי שבו אעסוק במאמר זה, שבמסגרתו אתבסס על ממצאים אלה ואדון בחשיבות שלהם להבנתנו את הפער שבין ההיסטוריה של יהודה במאות ה' וה' לפסה"נ לבין העיצוב ההיסטוריוגרפי של פרק הזמן הזה. המציאות הארכאולוגית תשמש כנקודת המוצא לבחינת התיאור המקראי על אודות פרק הזמן הזה ולהבנת הדרך שבה עוצבה התמונה ההיסטורית ועוצב הזיכרון הלאומי של “הארץ הריקה”, שהמתינה שנים ארוכות ל”שיבה ההמונית” ולחידוש היישוב בארץ על ידי “בני הגולה”, שהם גם “שבי ציון”, “עם יהודה” או “זרע הקודש”¹.

על בסיס הממצא הארכאולוגי והשחזור ההיסטורי, ובעזרת הניתוח של דרכי העיצוב ההיסטוריוגרפי של פרק זמן הזה, אפנה לשאול מי היו אלה שעיצבו את הזיכרון, מתי הם פעלו ומה היו מטרותיהם. על יסוד העיצוב של התיאור על ראשית ימי שיבת ציון (עזרא א') וההקבלה שלו לדרך שבה עוצב התיאור על החורבן והגלות (מל"ב כ"ה), תוך התעלמות מוחלטת מכל מה שהתרחש ביהודה בין שני האירועים האלה, אטען ש”מיתוס הארץ הריקה” עוצב במכוון בימי שיבת ציון כחלק ממאבק בין קבוצות שונות של יהודאים: “זרע הקודש” שמוגדרים גם כ”בני הגולה”, שנציגיהם שבו לירושלים,

1 לדיון במונחים הללו ראו אמזלג 2018, ושם ספרות נוספת. על קהל הגולה, ראו בלום 2015.

מול "עם הארץ" – קהל הנשארים ביהודה, שלא יצאו לגלות בבל.² עיצובו של המיתוס היה חלק ממאבקם של הראשונים באחרונים, בביסוס זכותם המחודשת על הארץ, בהגדרתם כמי שממשיכים את יהדות הבית הראשון, ובהוצאת הקבוצות האחרות שהתחרו בהם אל מחוץ לגדר, או, במקרה הזה – אל מחוץ לחומת נחמיה, שנבנתה על ידי אותם שבים כדי להגדיר את תחומיה של "עיר הקודש".³ ניצחונם של הראשונים בעיצוב הזיכרון השתרש בקרב הדורות הבאים והביא לדרך שבה מתוארת ההיסטוריה של יהודה ושל היהודים עד לימינו אלה: תקופת הבית הראשון (תקופת ה"קדם גלות"), תקופת הגלות (שבה הייתה הארץ ריקה), ותקופת הבית השני (ימי שיבת ציון – פרק הזמן של השיבה ההמונית של הגולים לארצם).⁴

לא כאן המקום לתאר את המתודות של המחקר ההיסטורי של תקופת המקרא – שבעזרתן "מקלף" ההיסטוריון שכבה אחרי שכבה מעל התיאורים ההיסטוריוגרפיים, ובאמצעותן הוא מגדיר את העובדות מצד אחד ואת דרכי העיצוב ההיסטוריוגרפי מצד שני.⁵ במסגרת זו יש חשיבות רבה לארכאולוגיה ככלי במחקר ההיסטוריוגרפי, שמאפשר להיסטוריון להציב תמונת ראי לפרק הזמן שמתואר במקרא, ובאמצעות תמונת הראי הזו

2 טענה זו אינה חדשה, ויש לה שורשים עמוקים במחקר. ראו קרול 1992: 79–93; ברסטד 1996. ראו את הגדרתו של קסלר (2006; 2007) לקהילת השבים כ "charter group", והשוו גם להגדרתו הקולעת של בלנקינסופ (2002: 169): "the myth appears to be a retrojection of the land claims of the ...".
 dominant Judaeo-Babylonian elite during the early Persian period reflected in certain biblical texts

3 התואר של ירושלים – "עיר הקדש" (י"א 1, 18) נזכר בתיאור האכלוס המחודש של ירושלים, לאחר בניית החומות, והוא לא נזכר עוד בספר עזרא ונחמיה. בכל המקרא הוא מופיע רק עוד שלוש פעמים (ישעיה מ"ח 2; נ"ב 1; דניאל ט' 24 "עיר קדש", והשווה גם לפסוק 26). משמעותו של תואר זה היא שהקודש שורה על העיר כולה, ויש בכך משום הרחבה של הקדושה השורה בקודש הקודשים (השווה למל"א ח' 10; יחזקאל מ"ב 13–14 ועוד) או במקום המקדש כולו (השווה לישיעה כ"ז 13; נ"ז 7; ס"ה 11; ס"ו 20; יחזקאל כ' 40; כ"ח 14; מ"ג 12) על כל שטחה של העיר. ירושלים כולה הופכת בשלב זה לביתו של האל (אשכנזי 1988: 114). על תואר זה ראו רודולף 1949: 181; מייירס 1965: 184; פנשאם 1982: 242; אשכנזי 1988: 114. מרבית החוקרים הבינו את התואר "עיר הקודש" ככזה שקשור לתקוות של ימי שיבת ציון לחדש את קדושתה ואת מעמדה של העיר. ראו את הסקירה אצל פרנק 1994: 175–176, וראו גם את דעתו של קול 1997: 558. ביואל ב' 1; ד' 17; עובדיה א' 16–17; זכריה ח' 3, בפעמים רבות בתהילים ובדניאל ט' 16, 20 מובא הביטוי "הר קדש"/"הר הקדש" בהקבלה לציון ולירושלים. בישיעה נ"ז 13 (וגם בס"ה 25 וירמיה ל"א 22[?]) מופיעה הרחבה נוספת של הקודש, המוכל על כל הארץ באמצעות הביטוי "הר קדש". מקבילה לכך ישנה בביטוי "אדמת הקדש", המתייחס ליהודה (זכריה ב' 16).

4 על ביסוסה של תפיסה זו בספרות המקראית של ימי הבית השני, ראו למשל בויקרא כ"ו 34–35; דבה"ב ל"ו 20–21. לתהליך התפתחותו של "מיתוס הארץ הריקה" בספרות היהודית של ימי הבית השני, ראו מנדלס 1983: 96–110; 1987.

5 על כך ראו את הדיון של נאמן (תשס"ב: 108–120).

ועל רקע המציאות הארכאולוגית, הוא יכול לשאול שאלות לגבי אופן התיאור, זמנו ומידת מהימנותו מצד אחד, ולבחון את המציאות המתוארת מצד שני. במסגרת זו אי אפשר שלא להזכיר, ולו על קצה המזלג, את הכבלים האידיאולוגיים שקיימים גם במחקר המודרני.⁶ לתמונה ההיסטוריוגרפית הקדומה הזו יש משמעות גדולה גם בימינו, והיא ממשיכה להשפיע, לעתים בצורה סמויה ולעתים בצורה גלויה, על המחקר ועל החוקרים של התקופה: ארכאולוגים, היסטוריונים וחוקרי מקרא. המציאות ההיסטורית של העם היהודי לאחר חורבן הבית השני, ולאורך יותר מ-1,800 שנות גלות, ביחד עם התקווה ל"שיבת ציון השנייה", הנציחו את התפיסה ההיסטוריוגרפית שעוצבה בימי שיבת ציון הראשונה: "הארץ הריקה" שוב חיכתה ל"בני הגולה" שיחדשו את אחיזתם. התפתחותה של התנועה הציונית וראשיתה של "שיבת ציון המודרנית" העצימו את הפרשנות ההיסטורית המסורתית, ופרשנות זו גם חיזקה מגמות לאומיות ושימשה להצדקת טיעוניה של התנועה הציונית.⁷

לדעתי, לאחר יותר משבעים שנות עצמאות למדינת ישראל ויותר מ-120 שנה לקיומה של התנועה הציונית, היסטוריונים, ארכאולוגים וחוקרי מקרא יכולים להשתחרר מהכבלים האידיאולוגיים הללו, להפריד בין האידיאולוגיה למחקר, לבחון את הנתונים בצורה ניטרלית יותר, ולשחזר את המציאות ההיסטורית בצורה שונה, משוחררת מהתיאור שעיצבו שבי ציון הראשונים, שעשו זאת, כאמור, לא מתוך רצון לתאר מציאות כהווייתה, אלא מתוך צרכים רעיוניים ומאויים היסטוריוגרפיים שהיו נכונים לזמנם שלהם.⁸

העובדות ופרשנות

מרבית החוקרים מסכימים שירושלים וסביבתה הקרובה חרבו במסע המלחמה הבבלי נגד ממלכת יהודה, שנערך בין השנים 588–586 לפסה"נ. היה זה המשבר

6 סקירה של המשמעות הפוליטית של הוויכוח על "הארץ הריקה", ראו לייט 2020: 152–153. נושא זה עמד לפני כעשרים שנה במוקד ויכוחים עזים, וראו, למשל, את הדעות השונות אצל ליפשיץ ובלנקינסופ 2003 (גם בתגובה למאמרו של בלנקינסופ 2002).

7 ראו על נושא זה את הסיכום של ברסטד 1996: 77–82. איני מסכים עם השחזור ההיסטורי הקיצוני של ברסטד, אך אין ספק שהוא הגדיר היטב את המשמעות של "מיתוס הארץ הריקה" במחקר. רום-שילוני (תש"ע: 244, והפניות נוספות בהע' 347) ראתה, בצדק, את ראשיתו של הפולמוס הזה כבר בתקופה שבין גלות יהויכין לבין החורבן (וראו על כך גם בספרו של הופמן תשע"ח), אולם אין זה מוריד מעוצמתו ומחשיבותו של העימות בין שתי הקבוצות בראשית התקופה הפרסית.

8 בתוך הספרות הענפה שנכתבה על הקשר בין פוליטיקה, ארכאולוגיה ומקרא, ראו על נושא זה, למשל, את ביקורתו החריפה של בלנקינסופ (2002) ואת תשובתו החריפה לא פחות של עודד (2003).

החריף ביותר שעבר על האזור באלף הראשון לפסה"נ. ירושלים – "הָעִיר אֲשֶׁר-בְּחַר יְהוָה לְשׁוֹם אֶת-שְׁמוֹ שָׁם מִכָּל שְׁבֵטֵי יִשְׂרָאֵל" (מל"א י"ד 21) – הפכה לעיי חורבות. שלטון בית דוד ביהודה חדל מלהתקיים והמקדש – "מְעוֹן בֵּיתְךָ וּמְקוֹם מִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ" (תהילים כ"ו 8) – נהרס, "שועלים הלכו-בו" (איכה ה' 18). בנוסף, גבולה המערבי של יהודה נהרס במהלך המסע הבבלי, ומרכזיו העירוניים והמנהליים, המבצרים הצבאיים, וכפרים רבים הוכו וניטשו. אזורי הספר של הממלכה בנגב, כמו גם במדבר יהודה, בבקעת הירדן ובחוף ים המלח, קרסו כולם, ככל הנראה בתהליך ממושך יותר. יהודאים רבים הוגלו לבבל, בעוד אחרים סבלו מהתוצאות הקשות של מסע המלחמה ונוכחות החילות הבבליים ביהודה, ועל כן בחרו לנטוש את יהודה, או שנאלצו לעזוב את בתיהם ואדמותיהם. הממלכה קטנה, שהתקיימה ארבע מאות שנה, הפכה לפחוה. תקופה חדשה החלה בתולדות יהודה: גבולותיה צומצמו; אוכלוסייתה צנחה באופן דרמטי, והמרכז החברתי, הדתי וההיסטורי עקר לבבל. זהו התיאור המקובל ל"תקופת הגלות" – 50 השנים שבין חורבן ירושלים (586 לפסה"נ) לבין הצהרת כורש וראשית השיבה של הגולים בבבל לארצם (539/8 לפסה"נ). "ימי שיבת ציון", לעומת זאת, מתוארים על ידי חוקרים רבים כתקופה של שיבה ושיקום, בנייה מחודשת של בית המקדש וביסוס מחודש של מעמדה של ירושלים כמרכזו הבלתי מעורער של העם. חומת נחמיה נבנתה באמצע המאה ה' לפסה"נ, ובעקבות זאת התיישבה בה מחדש עשירית מהאוכלוסייה ביהודה.⁹ "תקופת הבית השני" החלה, ולמרות פערים גדולים במידע ההיסטורי, ההנחה המקובלת במחקר היא שתהליך ההתפתחות של יהודה ושל ירושלים נמשך בהדרגה גם אל תוך התקופה ההלניסטית המוקדמת (התקופה התלמית וראשית התקופה הסלווקית).¹⁰

9 על התיאור המקראי של אירועים אלה בספר עזרא ונחמיה, ראו ליפשיץ 2002. על נושא זה ראו את הערותיו הביקורתיות של בקינג 2006.

10 התיאור הזה של ימי החורבן, הגלות ותקופת שיבת ציון מאפיין את מרבית השחזורים ההיסטוריים על פרק הזמן הזה, עד לעת האחרונה. מרבית החוקרים התבססו גם על העדויות הארכאולוגיות שהתגלו בחפירות של האתרים המרכזיים ביהודה, וחלקם גם ציינו את גורלו יוצא הדופן של חבל בנימין. ראו, למשל: אולברייט 1957: 246–248; קניון 1960: 291–304; אהרוני 1962: 313–322; מלמט תשמ"ב; 2000; עודד 1984; 2003: 55–71; מזר 1990: 458–460, 548–549; שטרן 1990: 303–311, 321–342, 348. לתיאורים מאוזנים יותר של ימי החורבן והגלות לעומת ימי שיבת ציון, ראו, למשל: נות 1960: 286–337; ברייט 1972: 343–392; מיטצ'ל 1991; אהלסטרומ 1993: 794–888; סוגין 1993: 264–298; ברקאי 2000: 266–268; בלנקינסופ 1998; יפת 2000; לביסוס הרעיון של "מיתוס הארץ הריקה", ראו: ברסטד 2003, וראו גם להלן.

ירושלים של התקופה הפרסית היא ירושלים של "חומת נחמיה", היא ירושלים של בית המקדש השני, המרכז הדתי הבלתי מעורער של יהוד מדינתא, שעל חשיבותה בתקופה ההלניסטית המוקדמת ניתן ללמוד גם ממקורות אחרים כמו ספר בן-סירא, ושבה נערכו ונכתבו מקורות מקראיים רבים, ובהם המקור הכוהני בחומש, סיפורי נביאים, העריכות המאוחרות של ההיסטוריה המשנה-תורתית, וחלקים מספרי עזרא-נחמיה ודברי הימים.¹¹

האם הממצא הארכאולוגי תואם לכל זה? האם כך היינו משחזרים את תולדותיה של ירושלים גם אם לא היו לגביה מטענים דתיים ורגשיים כה רבים, שבאים לידי ביטוי בתיאורים ההיסטוריוגרפיים שבמקרא על ימי החורבן והגלות? האם כך היינו מתארים את ההיסטוריה של ירושלים גם בלי הקינות, הנבואות והשירה המקראית על החורבן, הגלות, הגעגועים לירושלים והשיבה של העם לארצו? דומני שלגבי ימי החורבן ביהודה בכלל, ובירושלים בפרט, הפער בין התיאור המקראי והשחזורים ההיסטוריים לבין הממצא הארכאולוגי אינו כה דרמטי. מהממצא של החפירות בירושלים מצטיירת תמונה ברורה של החורבן הבבלי, שכן עדויות לחורבן נחשפו בחלקים שונים של העיר משלהי ימי הבית הראשון.¹² אבל – גם על רקע החורבן הכבד שנערך בירושלים, ועל רקע תיאור ההגליות שנערכו ממנה, התמונה של התרוקנות מוחלטת של העיר נראית בעייתית. מצד אחד, רמזים להמשכיות כלשהי בפולחן ובמנהגי אבלות שנערכו בירושלים לאחר החורבן נשמרו במקרא, ודי אם אזכיר כאן את תיאור 80 האבלים שהיו בדרכם לבית ה' לאחר רצח גדליהו בן אחיקם בן שפן "וַיְהִי בַיּוֹם הַשֵּׁנִי, לְהִמִּית אֶת-גְּדַלְיָהוּ; וְאִישׁ,

11 ראו על כך, למשל, אצל: קנופסר ולוינסון 2007; ואן דר טורן 2007; אדלמן 2014; רומר 2018; הופמן תשע"ח; לייט 2020.

12 עדויות אלה נחשפו בחפירות שניהל אביגד ברובע היהודי שם, נמצאו בצמוד למגדל משלהי תקופת הברזל שרידי שריפה וראשי חץ. בחפירות שניהל קניון בשנות השישים במורד המזרחי של עיר דוד נמצאו עדויות להרס החומה של סוף תקופת הברזל, ובחפירות שנוהלו על ידי יגאל שילה בעיר דוד בין השנים 1978–1982, נמצאו עדויות להרס של כל המבנים (כולל החומה) ולשריפה עזה, שחתמה את שכבה 10 בשטחים G ו D, E. עדויות לחורבן הבבלי נמצאו גם בחפירות שנערכו במצודה, ובחלק מהמבנים שחפרה אילת מזר בעופל. לסיכום של החפירות שבהן נמצאו ממצאים מהחורבן הבבלי, ראו: ליפשיץ 2009, ושם ספרות נוספת. לאחרונה, בחפירות החדשות שנערכות בחניון גבעתי בניהולם של יובל גדות ויפתח שליו, נמצאו עדויות דרמטיות לחורבן, שמסייעות לשחזור התמונה של פרק הזמן הזה, לתיאורן שלו ולהבנת תהליכי החורבן וההרס של ירושלים בזמן מלחמת החורבן ולאחריה (שלום ואחרים תשע"ט; שליו ואחרים 2020; וקנין ואחרים 2020).

לא יָדַע: וַיָּבֵאוּ אֲנָשִׁים מִשְׁכֶּם מִשְׁלוֹ וּמִשְׁמֶרוֹן, שְׁמֵנִים אִישׁ, מְגֻלְחֵי זָקוֹ וְקָרְעֵי בְגָדִים, וּמִתְגַּדְּדִים; וּמִנְחָה וּלְבֹנָה בְיָדָם, לְהָבִיא בֵּית יְהוָה" (ירמיה מ"א 4–5).¹³

גם מבחינה ארכאולוגית, נראה שהתמונה הרבה יותר מורכבת ממה שתואר בעבר.¹⁴ על רקע חפירותיה בעיר דוד סברה כבר קניון (1960: 291–304) שהבבלים לא החריבו את כל תחומי העיר. לדעתה, המשיכו מקצת התושבים להתגורר בה לאחר החורבן, ואף הוסיפו לקיים חלק מהטקסים בבית המקדש. בכיוון זה הלך גם ברקאי (2000: 266–268; תשס"ד: 27), שהתבסס על ממצאי חפירותיו ב"כתף הינום" כדי לקבוע שבירושלים הוסיפו להתגורר לאחר החורבן משפחות מעילית העם. דומני שממצאי החפירות שנערכו על ידי אילת מזר במגדל הצפוני שבשטח G, כמו גם ממצאים קרמיים שונים וטביעות חותם ממרבית החפירות בעיר דוד, מעידים על המשך קיום של יישוב במהלך המאה ה' לפסה"נ, שהיקפו ושיעורו לא ברורים (מזר 2009; 2015: 189–203).¹⁵ אל מול הממצא בעיר דוד, כבר אביגד (1980: 61–63) הסיק שכל הגבעה הדרום-מערבית הייתה נטושה משלהי תקופת הברזל ועד לראשית התקופה ההלניסטית. רק חרסים מעטים וממצא קטן מועט מהתקופה הפרסית נחשפו, ברוב המקרים, במילויים מהתקופה ההלניסטית ובייחוד מהתקופה הרומית, ללא כל הקשר סטריטיגרפי.¹⁶

נושא חשוב ומשמעותי להבנת ההיסטוריה של ירושלים הוא שמבחינה ארכאולוגית לא ניתן להבחין בשינוי כלשהו במעבר מהמאה ה' למאה ה' לפסה"נ, כלומר – מ"תקופת גלות בבל" ל"ימי שיבת ציון". בכל 200 שנות התקופה הפרסית, וכך גם בתקופה ההלניסטית המוקדמת, התרכז היישוב בעיר דוד בחלקה העליון של השלוחה, ורוב החפירות הארכאולוגיות נערכו מחוץ לשטחו. בנוסף, גם בתוך השטח המיושב, כמו בחפירות מקליסטר ובחפירות אילת מזר, נחשפו חרסים רבים מהתקופה הפרסית,

13 על נושא זה ראו את הדיון הטקסטואלי ואת השחזור ההיסטורי אצל ליפשיץ תשס"ד: 119–149, ושם ספרות נוספת.

14 לסיכום מקיף של הממצאים הארכאולוגיים בירושלים מהתקופה שבין החורבן הבבלי לתקופה ההלניסטית, ראו: ליפשיץ 2009.

15 כנגד פרשנות זו לממצא, ראו: שטיינר 2011: 313; גבע 2012; פינקלשטיין 2018: 25; שליו ואחרים 2020: 152–153.

16 על נושא זה ראו כבר: קניון 1974: 188–255. לספרות נוספת של חוקרים שהלכו בעקבות קביעה זו לאור חפירות שונות בגבעה המערבית, ראו אצל: ליפשיץ 2009: 10–11, הערה 10. גם אוסישקין (2012: 124–125), שחזר באופן חלקי לעמדתם של "המרחיבים" והניח שנחמיה שיקם את חומות העיר בתוואי זהה לחומות ירושלים ערב החורבן הבבלי, קיבל את ההנחה ששטח הגבעה המערבית, גם אם הוקף חומה, נותר נטוש לאורך כל התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית.

כמו גם טביעות חותם מרובות, אך גם כאן, רובו המוחלט של הממצא נחשף במילויים מאוחרים וללא כל הקשר סטרטיגרפי או אדריכלי. נראה שבחלקה הצפוני של שלוחת עיר דוד נמצא ממצא רב מהתקופה הפרסית, במילויים שמקורם ככל הנראה מאזור העופל, המצוי בשכונת מצפון ומעל לשטח זה, והם הונחו ככל הנראה לפני התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית.¹⁷

מסיכום הנתונים לגבי התקופה הפרסית, כמו גם מהתקופה ההלניסטית המוקדמת, עולה שלכל אורך פרק הזמן הארוך הזה, ירושלים כמעט ולא הייתה קיימת מבחינה ארכאולוגית.¹⁸ אין לדעת מה היה היקף היישוב על הר הבית, סביב המקדש, אולם לאור הנתונים הקיימים משלוחת עיר דוד הישוב בעיר לכל אורך התקופה הפרסית היה קטן ודל, מאות אחדות של אנשים לכל היותר, והעיר לא התבססה כמרכז עירוני של ממש קודם לאמצע המאה ה' לפסה"נ. למעשה, ירושלים של התקופה הפרסית לא הייתה יותר ממקדש מרכזי של הפחווה (שעליו ניתן ללמוד אך ורק מהתיאורים במקרא!) ומאות אחדות של כהנים ומשרתי מקדש שהתגוררו מסביבו (ליפשיץ 2011ב: 189–190; 2015: 256–259; לייט 2020: 153).

מחקרים חדשים ועדכון התמונה ההיסטורית של תולדות יהודה ירושלים תחת שלטון בבל ופרס

ממצאים חדשים מהמאה ה' לפסה"נ, כמו גם מחקרים חדשים אודות הארכאולוגיה של יהודה בתקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית, מאירים באור חדש את הבנתנו את התקופה (ליפשיץ תשס"ד: 217–305). למרות תוצאותיה הקשות ביחס לממלכת יהודה, התקופה בת ששים וחמש השנה של שלטון בבל ביהודה, שהחלה כבר בשנת 604 לפסה"נ עם שיעבוד יהודה לבל, כ-18 שנה לפני חורבן ירושלים והמקדש, ונמשכה עד לכיבוש בבל בידי כורש מלך פרס בשנת 539 לפסה"נ, הוכחה כעת כתקופה שיש בה המשכיות במנהל, בכלכלה ובתרבות החומרית, בעיקר

17 לנושא זה, ראו את הסיכומים אצל: פינקלשטיין 2008; 2009; ליפשיץ 2009; 2011ג; דה-גרוט 2012: 173–175; אוסישקין 2012; ריסטאו 2016: 13–88; שליו ואחרים 2020: 151–153. לשחזור תהליכי ההתפתחות של ירושלים לאור בחינה של ממצא טביעות יהוד, ראו: ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח.

18 למרות הנתונים הארכאולוגיים, חוקרים אחדים הניחו שכל שלוחת עיר דוד הייתה מיושבת בתקופה הפרסית, וחלקם אף הניחו שהעיר הייתה מבוצרת בפרק הזמן הזה. ראו: שטרן 2001: 434–436; דה-גרוט 2012: 173–176; גבע 2014; מזר 2015: 189–203; ריסטאו 2016: 21–65.

מצפון לירושלים – בחבל בנימין, ומדרום לירושלים – באזור רמת רחל ועמק רפאים וסביבותיו – וככל הנראה גם בירושלים עצמה (ליפשיץ 2011א).¹⁹ נראה שהתמונה ההיסטורית הייתה פחות עגומה מכפי שמצטייר מהתיאור המקראי ומכפי ששחזרו חוקרים על בסיס הממצאים הארכאולוגיים. נראה גם שימי "שיבת ציון", שמצטיירים בתיאורים המקראיים באור זוהר, כתקופה של בניין מחודש של ירושלים, היו תקופה שבה הבנייה המחודשת הייתה הרבה יותר איטית ותוצאותיה היו הרבה יותר צנועות מכפי שמתואר בספרות המקראית וגם בחלק מהספרות המחקרית. ירושלים חזרה וביססה את מעמדה כעיר של ממש רק במאה ה' לפסה"נ, וקודם לכן, לכל אורך ימי שיבת ציון" – התמונה לגבי מעמדה ומקומה מתונה ומעורפלת הרבה יותר (ליפשיץ 2015: 256–259).

מערכת טביעות האריה על גופם או ידיותיהם של קנקני אגירה היא העדות הברורה ביותר להמשכיות במנהל, בייצור התוצרת החקלאית ובחיים של תושבי יהודה תחת שלטון בבל (אורנן וליפשיץ 2020). מערכת זו של טביעות חותם מתוארכת היטב לתקופה שבין חורבן ירושלים לבין תחילתה של התקופה הפרסית, והיא המשך לטביעות החותם שנפוצו לפני החורבן במנהל הקנקנים ביהודה. אמנם הריכוז העיקרי של טביעות אלה (73 טביעות חותם מתוך 136) היה במרכז המנהלי של רמת רחל, שהמשיך להתקיים בלי הפרעה מלפני חורבן ירושלים ולאורך כל ימי השלטון הבבלי (והלאה לתקופה הפרסית), אולם הממצא של 31 ידיות מוטבעות בטביעות אריה שנמצאו בעיר דוד, מעיד על המשך קיום של חיים ומנהל בירושלים בימי "גלות בבל" (ליפשיץ תשע"ח: 91–97, 265–272; אורנן וליפשיץ 2020). לכך ניתן להוסיף את כלי החרס מהמאה ה' לפסה"נ שנמצאו גם הם בעיר דוד (מזר 2015: 13; פרויד תשע"ח: 232–235).

הידיות שהוטבעו בטביעות יהוד ובחינת מקומן ותפוסתן בעיר דוד הן העדות העיקרית לשינוי ההדרגתי שחל במעמדה של ירושלים בהמשך התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית (ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח). בבחינה של טביעות יהוד מהקבוצה המוקדמת (שלהי המאה ה' והמאה ה' לפסה"נ), הקבוצה התיכונה (מאות ד' וג' לפסה"נ), והקבוצה המאוחרת (מאה ב' לפסה"נ), עולה תמונה של

19 כנגד תמונה זו, ולשחזור שונה שבו דגש גדול יותר על חורבן כבד ונטישה במאה ה' לפסה"נ, ראו: פאוסט 2012: 2011.

התפתחות איטית אך ברורה ומתמדת. ירושלים לא הייתה המרכז המנהלי של מערכת טביעות יהוד לאורך כל התקופה הפרסית, ואף בראשית התקופה ההלניסטית.²⁰ המעבר מטביעות יהוד לטביעות ירושלם בימי החשמונאים הוא בעל משמעות מכרעת להבנת השינוי שחל בתקופה זו במעמדה של העיר, והוא נוסף לעדויות הארכאולוגיות שקושרות לפרק זמן זה את גידולה של העיר, התפשטותה לגבעה המערבית, ביצורה והפיכתה למרכז ממלכת החשמונאים (בוצר וליפשיץ תשע"ב).²¹ תפוצת טביעות ירושלם בירושלים גופא בעיר דוד ובעופל, אך גם עשר הטביעות שהתגלו בגבעה המערבית, מלמדת על עלייה בחשיבותה של הגבעה המערבית במאה ה' לפסה"נ, תופעה מקבילה לזו שמוכרת מתפוצת טביעות יהוד מהטיפוסים המאוחרים (בוצר וליפשיץ תשע"ב; ליפשיץ תשע"ח: 115–122, 287–290). המשמעות של הממצאים החדשים מימי שלטון בבל ופרס ביהודה היא שלאחר חורבן ירושלים והמרכזים העירוניים והצבאיים של יהודה בידי הבבלים בראשית המאה ה', ולמרות המשבר הדמוגרפי והיישובי שעבר על מרבית שטחיה של ממלכת יהודה, "העם הנשאר בארץ יהודה" (מל"ב כ"ה 22) המשיך להתגורר בסמוך לירושלים, מדרום ומצפון, המשיך לקיים כלכלה המבוססת על חקלאות, המשיך לשלם מס ביון, בשמן ותוצרת חקלאית אחרת, באותו האופן ובקנקני אגירה מסומנים

20 החפירות בשטחי החפירה השונים ברחבי העיר חשפו 163 ידיות מוטבעות, כ-28% מכלל הקורפוס. מרבית הידיות נמצאו בעיר דוד, ורק מהקבוצה המאוחרת, שמתוארכת למאה ה' לפסה"נ, נמצאו גם ידיות עם טביעות יהוד בגבעה המערבית. רק 17 ידיות מוטבעות מירושלים שייכות לקבוצה המוקדמת, משלהי המאה ה' ומהמאה ה' לפסה"נ, כולן מעיר דוד. מדובר ב-13% בלבד מהקבוצה המוקדמת, רובן (תשע ידיות) מטיפוס אחד, ולצידן טביעה בודדת או שתי טביעות משישה טיפוסים אחרים. 59 הידיות מהקבוצה התיכונה, מהמאה ה' והמאה ה' לפסה"נ, נחשפו גם כן רק בעיר דוד. ממצא זה מהווה 19% מכלל הידיות, רובן (40 ידיות) מאותו הטיפוס. מתוך 87 הידיות מהקבוצה המאוחרת, מהמאה ה' לפסה"נ, 27 מופיעות לראשונה מחוץ לשלוחת עיר דוד – בגבעה המערבית ובסביבותיה. 87 הידיות מהקבוצה המאוחרת שנחשפו בירושלים מהוות 61% מ-142 הידיות מקבוצה זו, ולצד ממצא טביעות ירושלם שנחשפו גם כן בכל חלקי ירושלים הן מעידות על חידושו של המעמד המנהלי הדומיננטי של ירושלים במאה ה' לפסה"נ, ובייחוד תחת השלטון החשמונאי. בתקופה זו ירושלים הייתה למרכז המנהלי היחיד, ובה כ-60% מהממצא של טביעות החותם. לצד רמת רחל, שניטשה בתקופה זו, באף אתר אחר (למעט גזר ובתניה) לא נחשפה יותר מטביעה בודדת (ליפשיץ וואנדרהופט 2011: ליפשיץ תשע"ח: 272–287).

21 טביעות ירושלם הוטבעו על ידיות של קנקני אגירה, והן כוללות מרכיב צורני – כוכב מחומש (פנטגרם), בצד מרכיב אפיגרפי – חמש אותיות, שמופיעות בין הקודקודים של המחומש ויוצרות את השם ירושלם בכתב העברי הקדום. למעלה ממחצית מסך כל הטביעות התגלו בירושלים (58 ידיות).

באופן דומה לבעבר, והמשיך לייצר כלי חרס במסורות שמקורן בתקופת הברזל (ליפשיץ תשס"ד: 119–153; 2011א'; פרויד תשע"ח).²² המרכז המנהלי ברמת רחל המשיך לשמש כמרכז איסוף המס, בעיקר בצורת קנקני אגירה ובהם יין ושמן, ללא כל שינוי הנראה לעין (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 48–91), למעט החלפת מערכת טביעות הורדה במערכת טביעות האריה, גם כשהבירה של פחוות יהוד החדשה עברה מירושלים החרבה למצפה (תל א-נצבה), ששימשה כמקום מושבו של המושל הבבלי והפרסי במשך 141 שנה – משנת 587 לפסה"נ, לאורך כל התקופה הבבלית וראשית התקופה הפרסית, ככל הנראה עד לימי נחמיה (445 לפסה"נ), אז אולי עבר מקום מושבו של הפחה לרמת רחל (ליפשיץ 2011א'; 2011ב'; 2015, וראו להלן). שחזור זה של המציאות הגיאופוליטית, המנהלית והכלכלית ביהודה, תואם למסקנה שמבחינות רבות המשיכה האימפריה הבבלית את האידיאולוגיה ואת המנהל האשורי, השתלטה על מערכת הפחוות האשורית, וביצעה רק את השינויים הספורים ואת ההתאמות הנדרשות כדי לאפשר לה לשלוט על המרחבים העצומים הללו (ליפשיץ תשס"ד: 48–51, 77–90; 2011א'). התופעה הארכאולוגית המוכרת ביותר מיהודה שלאחר חורבן ירושלים בראשית המאה ה' לפסה"נ היא דעיכת התרבות העירונית, המנוגדת להמשכיות בישוב הכפרי בחבל בנימין ובצפון הר יהודה (קרטר 1999; ליפשיץ 2011א'; גדות 2015). דגם הישוב הזה המשיך גם בתקופה הפרסית, ללא כל עדות לשינוי דמוגרפי או יישובי שנגרם בעקבות "שיבת ציון", וללא כל עדות ארכאולוגית או אחרת לשינוי במעמדה של ירושלים. גם אם התרחש תהליך שבמסגרתו האליטה של ימי שיבת ציון ביססה בהדרגה את ירושלים כמרכז פולחני ודתני, הרי שאין כל עדות לחידוש מעמדה של ירושלים כמרכז עירוני ואין גם כל עדות לחידוש החיים העירוניים ביהודה עד למאה ה' לפסה"נ, ובמשך כארבע מאות שנה ויותר המשיך היישוב ביהודה להתבסס על האוכלוסייה הכפרית. דעיכתה של התרבות העירונית גרמה להשלכות נלוות על התרבות החומרית, כמו היעלמותם של קברי המשפחה הטיפוסיים, שלרוב נקשרו לאליטה היהודאית ולרכיב העירוני באוכלוסייה. זהו גם ביטוי לשינויים משמעותיים שהתרחשו בדת ובחברה ביהודה, שיש לקשור

22 על המשכיות במאפייני כלי החרס בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית עמדו כבר חוקרים אחדים (וראו למשל: שטרן 2001: 516; בר-נתן 2002: 22–23; לאפ 2008: 29–30; ברליון 2012: 7), אולם הם לא אפיינו את כלי החרס מהתקופה הבבלית כקבוצה מוגדרת. ראו על כך: ליפשיץ תשס"ד: 224–240; פרויד תשע"ח.

אותם גלות של האליטה הירושלמית לבבל ולירידה במעמדה של העילית העירונית ביהודה. מאחר ומספר מערות קבורה הוסיפו לשמש באזור בנימין, בירושלים ובאזורים אחרים, אין צורך לקשור זאת למשבר מוגדר, כמו זה של חורבן ירושלים בשנת 586 לפסה"נ, אלא לשינוי רחב יותר בדת ובחברה שארע בעקבות אירועי החורבן, לאורך המאה ה' לפסה"נ, וייתכן שגם בראשית התקופה הפרסית, במקביל לשינויים אחרים שהתרחשו בקרב החברה היהודאית, כמו היעלמות האיקונוגרפיה מטביעות החותם על ידיות הקנקנים (שמתבטא במעבר מטביעות הורדה של סוף ימי הבית הראשון וטביעות האריה של התקופה הבבלית לטביעות יהוד של התקופה הפרסית). מרכיבים אחרים שממחישים את השינוי בתרבות החומרית מתקופת הברזל לתקופה הפרסית, כמו היעלמותו של בית המגורים היהודאי הטיפוסי, הם תוצאה של שינוי הדרגתי שהחל כבר במאה הז' לפסה"נ ונמשך לאורך מאות שנים. עם זאת, יש לזכור, שמלבד המבנה המונומנטאלי ברמת רחל והאחזה התעשיתית בעין גדי ישנם ביהודה שרידים אדריכליים מועטים בלבד מהתקופה הפרסית (ליפשיץ 2011ב; 2015, ושם ספרות נוספת).

מה המשמעות של כל המתואר למעלה להבנת תולדותיה של ירושלים בימי גלות בבל ובתקופת שיבת ציון, וכיצד זה משפיע על התמונה ההיסטורית של תולדות ירושלים בין החורבן הבבלי לימי החשמונאים? המסקנה מהדיון לעיל היא שיש למתן מעט את הנטייה להקצין את השחזורים ההיסטוריים של ימי החורבן והגלות ואין עוד לדבר על חורבן מלא, גלות שלמה או "תקופת פער" ("Babylonian Gap") במאה ה' לפסה"נ, ודאי לא ביהודה אך גם לא בירושלים.²³ הבבלים אכן הנחיתו מכה ניצחת על ממלכת יהודה, מכה שהייתה הקשה בתולדותיה של הממלכה, ושהביאה לחיסולה של העצמאות המדינית, היעלמותו של בית דוד וחורבן המקדש שהתקיים ברצף כ-400 שנה. הם התמקדו בפגיעה אנושה בירושלים, כמו גם במרכזים העירוניים, הצבאיים, המנהליים והכלכליים האחרים, והגלו את המלך והאליטות הפולחניות, הכלכליות, החברתיות והפוליטיות. מבחינה יישובית ודמוגרפית עברה יהודה את המשבר הקשה ביותר באלף הראשון לפסה"נ, ובהתבסס על הנתונים הארכאולוגיים ניתן להעריך

23 קו ישיר עובר בין קביעותיו של אולברייט (1949:142) באשר להיעדר להפסקה המוחלטת ביישוב ביהודה אחרי החורבן הבבלי, להערכתו של ג'יימסון דרייק (1991:75, 146) באשר להפסקה המוחלטת ביישוב ביהודה במאה ה' לפסה"נ, לכותרת מאמריו של שטרן (2000; 2004) על "הפער הבבלי" בארכאולוגיה של ארץ ישראל (והשוו גם לשטרן 2001), ולכותרת ספרו של פאוסט (2012).

שכתוצאה מהמלחמה הממושכת והשפעותיה הקשות, אוכלוסיית יהודה צנחה בלמעלה מ-60% (מ-110,000 תושבים ל-40,000) (ליפשיץ תשס"ד: 292–305). אולם למרות המכה הבבלית הקשה ותוצאותיו של החורבן בהמשך המאה ה' לפסה"נ, ספק אם ירושלים התרוקנה כליל מיושביה. ממצא טביעות האריה, בחינה מחודשת של כלי החרס מחפירות עיר דוד, וממצאים מחפירותיה של אילת מזר מעידים על המשך קיומו של יישוב כלשהו בירושלים בימי "גלות בבל". יותר מכך, אין כל שינוי ביישוב בירושלים, בהיקפו, או במעמדו בראשית "ימי שיבת ציון". מבחינת התמונה של טביעות החותם – יש אפילו ירידה מסוימת במעמדה של ירושלים בראשית התקופה הפרסית לעומת מעמדה בתקופת השלטון הבבלי.²⁴ משמעות הדבר היא שגם אם נבנה המקדש וירושלים התחילה לבסס מחדש את מעמדה כמרכז דתי ופולחני (קנולס 2006), הרי שמעמדה המנהלי לא השתנה, ואולי אפילו תחת שלטון פרס התרכז המנהל ביתר שאת ברמת רחל ומעמדה של ירושלים ירד (ליפשיץ 2011ב; לייט 2020: 154–155). ככל שהמחקר הארכאולוגי יכול ללמד, ודאי שירושלים לא התבססה כמרכז עירוני ואוכלוסייתה לא גדלה בתקופה זו.

נראה שבמהלך התקופה הפרסית השינוי העיקרי שחל בתולדות יהודה היה הפיכתה של רמת רחל ממרכז מנהל למקום מושבו של הפחה. הגן המפואר שנחשף ברמת רחל, ושככל הנראה הגיע לשיאו בתקופה הפרסית, ביחד עם האגף המפואר שנוסף למצודה בתקופה זו (ליפשיץ, גדות ולנגוט 2012; ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 48–91), יכולים להצטרף למידע ההיסטורי על מחלוקת עזה בין הפחה ואנשיו לבין הכהן הגדול ויושבי ירושלים.²⁵ בכל מקרה, ירושלים התחילה להתאושש ולבסס מחדש את מעמדה במאות הד'–ג' לפסה"נ, והשינוי העיקרי בתולדותיה התרחש רק כשהיהודה השתחררה מעול האימפריות הזרות לאחר המרד החשמונאי.²⁶ ירושלים הפכה בשלב זה למרכז העירוני הגדול והמרכזי ביהודה, וחידשה את מעמדה כמרכז הבלתי מעורער של הממלכה (גבע 2003; 2013; בוצר וליפשיץ תשע"ב).

24 מסקנה זו עולה מהשוואת התמונה של טביעות יהוד מהקבוצה הקדומה לעומת מעמדה ומקומה של ירושלים בטביעות האריה של התקופה הבבלית. ראו על כך את הסיכום אצל ליפשיץ תשע"ח: 272–290.

25 לאור זאת ניתן להעלות את השאלה האם ביסודה של מחלוקת זו עמדה החלוקה בין מקום מושבו של הפחה ואנשיו ברמת רחל לבין מקום מושבו של הכהן הגדול ושאר משרתי המקדש בירושלים. ראו על נושא זה גם אצל לייט 2020: 154–155.

26 בשלב זה רמת רחל נהרסה עד היסוד וכפר יהודי הוקם על חורבות הארמון והגן שהקיף אותו (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 92–94).

עיצוב הזיכרון של ימי החורבן, הגלות ושיבת ציון

דבר מהשחזור ההיסטורי שתואר לעיל – זה של ימי הגלות וזה של ימי השיבה – לא משתקף בהיסטוריוגרפיה המקראית. און להתפלא על כך שכן, כאמור, התיאורים המקראיים לא נועדו לשקף מציאות היסטורית.²⁷ הם משקפים את נקודת המבט של האליטה הירושלמית: את מה שזו ידעה, את מה שרצתה לספר ואת מה ששירת את האינטרסים הפוליטיים, הדתיים וגם הכלכליים שלה.²⁸ הסיפור נועד לבני הדור שבעבורו הוא חובר. הוא נועד להעביר את המסר האידיאולוגי לבני אותו דור, כטקסט שנכתב על ידי האליטה הירושלמית – בירושלים או בגלות בבל, בעבור אותה אליטה ירושלמית, בירושלים או בגלות בבל.²⁹

מי הייתה אותה אליטה ומה היו האינטרסים שלאורם היא עיצבה את התיאורים המקראיים? מתי היו הדברים יכולים להכתב?

כאמור, הגלות מיהודה הייתה מצומצמת בהיקפה וסלקטיבית, וכללה בעיקר את יושבי ירושלים וסביבתה, וככל הנראה גם חלק מהעילית הכלכלית, בעלי מקצוע, אנשי צבא וכו'.³⁰ במרכז של הגלות הייתה האליטה הירושלמית, שהנהיגה את העם ביהודה מאז ראשית ההיסטוריה שלו, וזאת בשעה שמרבית האוכלוסייה של ממלכת יהודה נותרה לשבת במקומה – באותם כפרים, על אותן אדמות וככל הנראה תחת אותה מנהיגות מקומית. כמובן שלאחר מסעות המלחמה הבבליים, בגלל הנוכחות של כוחות צבא גדולים ביהודה לאורך זמן, וגם בעקבות המשברים שנלוו לחורבן ירושלים וההתמוטטות של המנגנונים הצבאיים והמנהליים של הממלכה, גם אוכלוסייה זו עברה משבר דמוגרפי ויישובי כבד.³¹ בנוסף לכך, לראשונה היה על אוכלוסייה זו לחיות

27 על תיאורי החורבן הבבלי של ירושלים ושאר ערי יהודה במקביל לתיאורי חורבן במזרח הקדום, ראו את הדיון אצל רום-שילוני תש"ע: 238–244, ושם ספרות נוספת.

28 קרול (1992) כבר הדגיש את האידיאולוגיה של השבים מן הגולה בראשית ימי שיבת ציון בטקסטים בעזרא-נחמיה, דברי הימים וכן בספרות הנבואה ואת מטרתם לבסס את זכותם על הארץ ולפסול את זכותם של הנשארים ביהודה בתקופת הגלות. לפניו הגדיר את האידיאולוגיה הזו של השבים טורי (1930: 102–108). אולם הוא ראה בה חלק מהפולמוס נגד השומרונים בתהליך ספרותי ואידיאולוגי שנמשך מאות שנים במהלך התקופה הפרסית וההלניסטית, שהגיע לשיאו בימי החשמונאים. על נושא זה ראו, בין היתר: מידלמס 2005; גרבה 2015; לייט 2020: 151.

29 בדברים אלה אין משום הסכמה עם מסקנותיהם של חוקרים מהזרם ה"מינימליסטי", וראו, למשל: קרול 1992; ברסטד 1996; 2003, וכן רבים מהמאמרים בקובץ שערך גרבה (1998). ראו על כך גם להלן.

30 לסיכום מקיף על הגולים בבבל במאות ה' וה', ראו: אהן 2011; הופמן תשע"ח; פירס 2006; פירס ווונץ' 2014; אלסטולה 2019, ושם ספרות נוספת. ראו גם את המאמרים השונים אצל אהן ומידלמס 2012.

31 ראו על כך את הדיון שלעיל, וכן את הסיכומים אצל ליפשיץ תשס"ד: 119–153; 2011א'.

ללא אותה אליטה דתית, פוליטית וכלכלית ששלטה בה מאז ומתמיד. אולם יש לזכור שבזמן חורבן ירושלים הייתה כבר יהודה תחת שלטון בבלי כ-18 שנה, מאז לכניסתה תחת העול הבבלי בשלהי שנת 604 לפסה"נ, כך שהשלטון הבבלי היה כבר נוכח וקיים ברחבי הממלכה ההררית הקטנה הזו, והחיים תחת שלטון האימפריה הבבלית לא היו מרכיב חדש בחייהם של תושבי הממלכה. גם הנוכחות של נציגי השלטון הבבלי לא הייתה מרכיב חדש בנוף, ועדות מרכזית לכך היא המשך קיומו של מבנה המנהל המפואר ברמת רחל, כמעט ללא שינוי במעבר מהמאה הז' למאה ה' לפסה"נ.³²

המתח בין שני חלקי העם – אלה שגלו לבבל ואלה שנותרו ביהודה – היה ברור ומובנה, וכלל מחלוקות קשות – כלכליות, פוליטיות, חברתיות ודתיות.³³ ימי הגלות, בהם חיה עילית העם מנותקת מהעם ומהארץ, היו פרק זמן מיוחד וקצר, שככל הנראה התרחשו בו שינויים גדולים בתפיסות התיאולוגיות ובמנהגי הדת והפולחן.³⁴ עם זאת, פחות מחמישים שנה לאחר החורבן ניתנה לאותה אליטה גולה בבבל הרשות לשוב לארצה.³⁵ כורש, שאך זה סיים לכבוש את בבל וירש את האימפריה העצומה שלה, התיר לבנות מחדש את בית המקדש, ובכך השיב לירושלים את מעמדה כמקום המקדש המרכזי ביהודה, ואפשר לכהנים הירושלמים לבסס מחדש את מעמד העל שהיה לירושלים בפולחן. הוא גם התיר למי שעתידיים לבנות את בית המקדש לשוב לירושלים והעניק לאותה עילית הגולה בבבל, ושכללה את צאצאי בית דוד, משפחות הכהנים ובעלי תפקידים אחרים שהיו קשורים לעבודת המקדש, את הרשות והסמכות לבסס מחדש את מעמדם על ה"נשארים" ביהודה.³⁶ אותה מנהיגות של שבי ציון, שמבחינה מספרית לא הביאה לשינוי דמוגרפי משמעותי באוכלוסיית יהודה הקטנה (ליפשיץ 2011ב), לא היססה לכנות את מי שעסקו במו ידיהם במלאכת הבנייה של בית המקדש

32 על המשכיות היישוב ברמת רחל, ראו ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 45–74.

33 ראו על כך, למשל: בן צבי 1995: 109–110; סמית-כריסטופר 1996: 123–127; ויליאמסון 1985: 49–50; 1998: 159; בדפורד 2001: 56; 2002; קסלר 2001; 2006; 2007; אלברטס 2006: 202; בקינג 2011: 46; גרץ 2013; אמזלג 2018: 274–282.

34 לסקירה מקיפה של התפתחות התיאולוגיה המקראית בתקופה זו, ראו רום-שילוני תש"ע, ושם ספרות נוספת.

35 ראו את הגדרתו של קסלר (2006; 2007) לאליטה של שבי ציון כ-charter group ואת הגדרתו לקבוצה זו בעקבות מחקריו והגדרתו של פורטר (1965).

36 על יחסי העולים, נציגי הגולה בבבל, והנשארים ביהודה, ראו: יפת 1983; 2006; בן-צבי 1995; ווילי 1995; בדפורד 2001; 2002; קנופרס 2011: 49–55; 2015.

בשם "שארית העם" (חגי א' 14), ולכלול בחנוכת המקדש את "בני ישראל השבים מהגולה" יחד עם "וכל הנבדל מטומאת גויי הארץ" (עזרא ו' 21).³⁷ בכך נפתחה תקופה מתוחה של עימותים בין שבי ציון, שבגיבוי השלטון הפרסי חזרו וביססו את שלטונם ביהודה, והשליטו את מנהגיהם ותפישותיהם שהתגבשו בתקופת הגלות, לבין מי שנשארו ביהודה במשך תקופת הגלות, המשיכו לקיים את חייהם ומנהגיהם ופיתחו לעצמם אורח חיים שונה, מותאם לקשיי החיים בארץ, שהשתנתה עד מאוד תחת שלטון בבל.³⁸ זוהי גם הסיבה לכך, שמרבית התיאורים במקרא מתמקדים בקורות הגולים, ושתולדות היישוב הנשאר בארץ "נמחקו" כמעט לגמרי מההיסטוריה, עד שנוצרה אותה "תקופת חושך" ידועה של ימי גלות בבל. הבעיה היא שבחמישים שנות הגלות נוצרה בארץ מציאות מדינית, לאומית, תרבותית וכלכלית שאין להתעלם ממנה, שניתן לשחזר נקודות מרכזיות בקיומה ההיסטורי, ושיש לראות בה שלב ביניים מקומי ומשמעותי בין תקופת הברזל לבין התקופה הפרסית, בין ימי הבית הראשון לבין ימי הבית השני, בין התקופה שקדמה לגלות בבל לבין ימי שיבת ציון. לאור מציאות זו, העימות המתפתח בין מנהיגות הגולים ששבה לירושלים לבין העם הנשאר ביהודה השפיע מאוד על תיאור העבר: מי חי בארץ ומי גלה ממנה, מי נשאר ומי חזר?

עלינו לזכור שאף אחד מהמקורות שתיארו את העבר לא ניסה ולא רצה לשקף מציאות היסטורית או לתאר מציאות כזו – שהרי בני הדור ידעו בדיוק מה קרה ולא היו צריכים תיאור שכזה. התיאורים שנכתבו לבני הדור הזה ולדורות הבאים אחריו נועדו בעיקר להסביר את הסיבה לאירועים, ולייצג מחנות שונים בתוך העם היהודי שלאחר החורבן. בפועל – נשמרו בתוך התיאור המקראי שני קולות שסיפרו את אותו סיפור – אבל משתי זוויות שונות, עם דגשים שונים על אותה מציאות, ותוך הכרה בכך שהתיאור מדגיש את מה שהוא רוצה להדגיש. הדבר מתבטא בעיקר במגמות השונות כלפי הנשארים והגולים בתיאור החורבן (מל"ב כ"ה). בפסוקים 11–12 מוגדר בפירוט ניכר ציבור הגולים לבבל ("וְאֵת יִתְרֵי הָעַם הַנִּשְׁאָרִים בְּעֵיר, וְאֵת-הַנְּפִלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל-הַמֶּלֶךְ בְּבָבֶל, וְאֵת, יִתְרֵי הַקְּמוֹן הַגָּלָה, נְבוֹזְרָאֲדָן רַב-טַבָּחִים") ולמולם מוגדרים

37 למשמעותם של מונחים אלה ראו יפת תשע"ט: 178–179, ושם ספרות נוספת.

38 חוקרים רבים עמדו על המתחים ועל המאבקים בחברה היהודאית בימי שיבת ציון. ראו, למשל: שולץ 1980; ברקוויסט 1995: 133–140; גרבה 1995: 406; מין 2002: 167–168; גולדשטיין תשע"ג: 216; ליון תש"פ: 2019: 98–99.

מי שהושארו ביהודה ('ומדלת הארץ, השאיר רב-טבחים, לכרמים, וליגבים'). בפס' 21ב' נמסר הסיכום של אירועי החורבן, שהוא גם סיכום גורלה של יהודה, ובו מתוארת הגלייה שלמה של העם מארצו ('ויגל יהודה מעל אדמתו'), בהקבלה לתיאור גורל ישראל אחרי כיבוש שומרון (מל"ב י"ז 23: 'ויגל ישראל מעל אדמתו אשורה עד היום הזה'). לעומת זאת, בפתח התיאור המקוצר על ימי גדליהו בן אחיקם בן שפן (מל"ב כ"ה 22–25) נמסר תיאור שונה לגמרי על מי שנשארו ביהודה ('והעם הנשאר בארץ יהודה אשר השאיר נבוכדנאצר מלך בבל – ויפקד עליהם את-גדליהו בן-אחיקם בן-שפן'). השוואת התיאורים במל"ב כ"ה 12 ו-22 מעידה על כך שאותה מציאות תוארה משתי זוויות ראייה שונות. בשני התיאורים ברור שחלק מהעם גלה לבבל וחלק נשאר, והמחלוקת היא מהי חשיבותם של הגולים לעומת הנשארים, מיהו ממשיכו ההיסטורי של "יהודה" ומה מקומו של ציבור הנשארים בהיסטוריה של הארץ ושל העם לאחר חורבן ירושלים. האם אלה הם חלק מהדלים (שלא הוגלו 11 שנה קודם לכן בגלות יהויכין) או "העם הנשאר", האם מי שהשאיר אותם הוא רב טבחים או נבוכדנאצר מלך בבל, והאם תכלית השארתם בארץ היא לצורך קיומם ככרמים ויוגבים או שזוהי התחלה חדשה של קיום בארץ תחת מנהיגותו של גדליהו בן אחיקם בן שפן?

מל"ב כ"ה 12	מל"ב כ"ה 22
ומדלת הארץ	והעם הנשאר בארץ יהודה
השאיר	אשר השאיר
רב-טבחים	נבוכדנאצר מלך בבל
לכרמים, וליגבים	ויפקד עליהם, את-גדליהו בן-אחיקם בן-שפן

אם כן, מבחינתם של המחברים ושל העורכים של התיאור בספר מלכים נראה שהיו השקפות שונות בשאלה מי נשאר בארץ ומי גלה, כמו גם בשאלה מה היה גורלה של יהודה לאחר החורבן הבבלי. בעקבות חוקרים אחרים גם אני מניח שבמלכים ב' כ"ה שולבו שני מקורות סותרים, שמייצגים שתי השקפות שונות על האירועים, שנכתבו על ידי שני מחברים שונים ויועדו לשני קהלים שונים, ככל הנראה גם בשני מקומות שונים: תיאור אחד נכתב עבור ציבור הגולים בבבל והתיאור השני נכתב עבור הנשארים ביהודה. המקור האחד יודע שחלק מבני הממלכה נשארו בארצם, אולם אלה לא נחשבים מבחינתו כמייצגים את יהודה אל מול מי שגלו לבבל. הוא קובע שיהודה גלה

מעל אדמתו, הארץ התרוקנה ונשארו רק מעט דלים. המקור השני יודע שהיה חורבן והייתה גלות, אולם הוא מתרכז בנשארים ורואה בהם את מי שממשיכים את הקיום של יהודה בארצו, הם ראויים להיות אותו חלק מהעם שנשאר על אדמתו והוא רואה בהם את הגרעין לשיקום ואת העתיד של העם ושל הארץ, למרות החורבן והגלות.³⁹

המאבק הזה בין הגולים לנשארים לא היה רק מאבק דתי ואידיאולוגי על מי שחטא ונענש ומי שנשאר בארץ בזכות וברשות האל, ולא היה רק מאבק על הזכות על האדמות והרכוש של מי שגלו והשאירו את כל שהיה להם מאחור, אלא היה גם, ואולי בעיקר, מאבק על עיצוב התודעה הלאומית והזיכרון ההיסטורי. לקח ככל הנראה זמן עד שהמאבק הזה החל, ואולי אף היה זה מאבק שפרץ רק בעת שנציגי האליטה הגולה בבבל קיבלו את הרשות לשוב ולבנות את המקדש בירושלים ולחדש את אחיזתם בארץ, אולם אין ספק שאל מול השאיפה של "העם הנשאר" להמשיך את חייהם בארץ ולבסס את הלגיטימיות של קיומם בה, הרי שהגולים (והשבים לציון) שאפו לקבע את הקשר שלהם עם הארץ באמצעות התפיסה שמאז גלותם לבבל היא נותרה ריקה ושוממה, ובמשך כל השנים שעברו מאז החורבן והגלות היא המתינה לשובם.

המאבק הוכרע בימי שיבת ציון – כשהגולים קיבלו מחדש את הזכות לשלוט בארץ באמצעות ייפוי כוח אימפריאלי. מרגע זה, הלך והוחרף התהליך של התפיסה ה"גלותית", והתקבע בזיכרון ההיסטורי "מיתוס הארץ הריקה". היה זה כלי הכרחי מבחינתם של השבים, לצורך ביסוס זכותם והלגיטימיות של שלטונם ביהודה. הטכניקה ההיסטוריוגרפית הקלאסית היא להאיר אירועים מסויימים ותקופות מוגדרות בפנסים רבי עוצמה, ולהשאיר באפילה גמורה את התקופות שביניהם. לכן, הפנס האחד האיר את תקופת החורבן של ירושלים – תוך התמקדות אך ורק בגורלה של ירושלים, בחורבנה, בביטול הפולחן, בהגליית כלי המקדש ובהגלייה של עילית העם, ואילו הפנס השני האיר את השיבה של אותם גולים לירושלים, את השבתם של (חלק מתוך) אותם כלי המקדש, ואת חידוש הפולחן.

הקשר הענייני, הלשוני והספרותי שבין שני התיאורים לא משאיר מקום לספק בדבר המטרה של התיאור, זמנו והאוקלוסייה שאליה הוא מכוון. ספר עזרא ונחמיה פותח בהצהרת כורש ובשיבת ציון, מחבר את ההצהרה ואת תיאור השיבה לתיאור החורבן

39 לידיון מפורט במקור של שני התיאורים הללו, בזמנם, במטרת כתיבתם ובדרכי העריכה של התיאור כולו, ראו: ליפשיץ תשס"ד: 276–288, ושם ספרות נוספת.

וההגלייה, וקושר באופן מובהק בין שני האירועים ובין שתי קבוצות האנשים, תוך התייחסות להפסקה שחלה ביניהם כתקופת חושך שבה הארץ הייתה ריקה. הצהרת כורש (עזרא א' 1–4) אינה רק הפתיחה לסיפור. היא מתוארת ומוגדרת כבסיס החוקי לקיום ביהודה, כשמעבר לתאריך המוגדר שניתן לה, מוגדר לה גם תוקף משפטי כהצהרה בעל פה ובכתב של מלך פרס, ותוקף דתי כדברי ה', שהעיר את רוחו של כורש ופקד עליו לבנות את בית המקדש בירושלים. קהל היעד של ההצהרה הם חלק מבני יהודה הגולים בבבל, שנבחר לעלות לירושלים כדי לבנות את בית המקדש. אין כאן כל הרשאה רחבה יותר – לעלות לשם עלייה או לשנות את המצב המשפטי או הדמוגרפי ביהודה. העלייה היא רק לצורך בניית המקדש, כשכל הקהל שנשאר בבבל צריך לסייע בנדבות ותרומות לבניית המקדש.⁴⁰ גם בתיאור הביצוע של ההכרזה (עזרא א' 5–6) הדגשים הם בדיוק אותם דגשים. העולים הם רק מי שנבחרו לבנות את המקדש, והם עולים לצורך כך לירושלים, בעוד ששאר העם שנשאר בבבל מסייע ברכוש. יותר מכך, המשכו של התיאור (עזרא א' 7–11) כולל את החזרתם של חלק מכלי המקדש שהוגלו ממנו על ידי הבבלים לפני שהחריבו אותו. בכך נסגר מעגל החורבן והגלות, ההפסקה שהייתה בפולחן בבית המקדש הסתיימה, והדברים באים על מקומם.⁴¹

אפשר להציע כאן השוואות מדוייקות בין תיאור החורבן והגלות במל"ב כ"ה לבין תיאור הצהרת כורש וראשית השיבה בעזרא ונחמיה. אבל – האם תיאור זה נועד לשקף מציאות? דומני שגם למחברים של התיאור וגם לקהל היעד של התיאור הזה היה ברור שאין כאן כוונה לשקף מציאות כהווייתה, אלא להעביר מסר פולמי שנועד לשרת את האינטרסים של קהל השבים במאבקו לבסס את הלגיטימיות שלו בירושלים. הדרך הנכונה להבין את הטקסט הזה היא לא דרך שחזור מלא של ההיסטוריה לפי המתואר בו, ולא דרך ייחוס של דיוק היסטורי למתואר בו. זו, כאמור, לא הייתה הכוונה של המחברים ולא כך הבינו את הטקסט הזה קהל היעד שלו בימי שיבת ציון. הדרך להבין את הטקסט הזה דומה במידה רבה לדרך שבה אפשר לקרוא את הכרזת העצמאות או טקסטים שנועדו לכונן מציאות על בסיס התיאור ההיסטורי, כשברור שטקסטים אלה מתארים את ההיסטוריה כבסיס למסר שהם מבקשים להעביר.

40 ראו על כך: ויליאמסון 1985: 50; בלנקינסוף 1988: 107; יפת תשע"ט: 49–64, ושם גם ספרות נוספת.
 41 זוהי גם המטרה של המשך התיאור, אם בשילוב הרשימה בעזרא ב' ואם בתיאור חג הסוכות בעזרא ג' (ליפשיץ תשע"ט). לפי פרק זה, המטרה העיקרית של הדור הראשון לשיבת ציון, תחת מנהיגותם של זרובבל וישוע, הייתה לחדש את הפולחן בירושלים, שבמרכזו הקרבת הקורבנות על המזבח שהוקם במקומו של המזבח מימי הבית הראשון. ראו על כך: רייט 2004: 315–319; 2007: 20.

אין בטקסט שמתאר את שיבת ציון או בטקסט של הכרזת העצמאות שקרים, והוא לא מעוות את המציאות, שכן אם יעשה כך הוא יפגע בכוונה שלשמה הוא נכתב. שני הטקסטים בוחרים למקד את תשומת הלב ולהאיר את הפרקים שמתאימים למסר שהם מבקשים להעביר, וזאת בטכניקה דומה, ותוך שימוש באותה צורה של תיאור, וגם מתוך אותה כוונה. כל התיאור ההיסטורי הקצר של תולדות העם היהודי בהכרזת העצמאות מוביל לנקודה שבה ההכרזה קובעת את המטרה שלשמה היא נכתבה: הזכות של העם היהודי להקים את מדינתו אינה ניתנת להפקעה.

עיצוב הזיכרון של ימי החורבן, הגלות ושיבת ציון והשפעתו על המחקר המודרני

לאור כל האמור לעיל, מובן לי לגמרי, גם אם קשה לי לקבל את "הגישה המסורתית" בשחזור ההיסטוריה של עם ישראל, שלפיה הבבלים הביאו לחורבן מלא וכולל ביהודה. לפי גישה זו, אם נשארו יהודים ביהודה, הרי שקיומם היה זניח ושולי, והארץ הייתה ריקה לגמרי עד לימי שיבת ציון. החוקרים שנוקטים בגישה זו מקבלים את התיאורים המקראיים כלשונם – ככאלה שמשקפים היסטוריה ריאלית, ושלפיהם פרק הזמן שבין החורבן לבין הצהרת כורש היה "תקופת אופל" מבחינה היסטורית – תקופה שאין לה זכות קיום עצמאית מבחינה היסטורית. גישה זו משקפת עמדות מוצא דתיות, לאומיות ואולי אף פוליטיות, והיא ללא ספק מושפעת מהיחס של הספרות המקראית, שמגדירה את התקופה הזו כ"חורבן יהודה" וכ"ימי הגלות", בתוספת לקינות ולנבואות המיוחסות לפרק הזמן הזה, ובעיקר – מהתפיסות המוצגות בספרות של ימי שיבת ציון, ומעיצובו של "מיתוס הארץ הריקה".

נכון שהבעיה עם התקופה הזו גדולה אף יותר מזו של מרבית התקופות המקראיות, שכן יש בידינו רק מעט מאוד מקורות היסטוריים על פרק זמן זה, הן מקראיים והן חוץ-מקראיים. מיעוט המקורות הזה יכול להסביר את ה"חשכה" ההיסטורית, של ימי השלטון הבבלי בארץ ישראל. גם פרק הזמן הקצר של ימי השלטון הבבלי (פחות מ-70 שנה) מקשה על חוקרים לזהות את התקופה הזו בממצא החומרי בארץ ישראל, לאפיין אותה ולהגדיר את ייחודו. אבל – המחקר ההיסטורי המודרני – אמור להיות מושפע פחות מכבלים אידיאולוגיים ומנקודות מוצא לאומיות ודתיות ולא אמור לשרת מגמות פוליטיות, דתיות ולאומיות, גם אם אלה נמצאות באופן סמוי בתוך חלק מהנחות המוצא של חוקרים.

ההשפעות שיש להנחות המוצא הללו – אלה הסמויות ואלה הגלויות – על המחקר ועל החוקרים של התקופה – ארכאולוגים, היסטוריונים וחוקרי מקרא – בולטות גם בין החוקרים הישראלים, וקיימות גם בדור הצעיר יחסית שפועל כיום. ודאי שההזדהות של שבי הציון המודרניים עם שבי ציון של ימי כורש, ההסתמכות על התקדים ההיסטורי – אם בצורה גלוייה ואם בצורה סמוייה – וההתבססות עליו כחלק מהצידוק ההיסטורי של "שיבת ציון המודרנית", העצימו את הפרשנות ההיסטורית המסורתית, ופרשנות זו, בתורה, חזרה וחזקה מגמות לאומיות ושימשה להצדקת טיעוניה של התנועה הציונית. אבל לאחר יותר משבעים שנות עצמאות למדינת ישראל ולאחר יותר ממאה ועשרים שנה לקיומה של התנועה הציונית, היסטוריונים, ארכאולוגים וחוקרי מקרא ישראלים, שמרגישים חזקים מספיק בזכות קיומם בארץ ובצדקתה של "שיבת ציון השנייה", יכולים להשתחרר מהכבלים האידיאולוגיים הללו, לבחון את הנתונים בצורה ניטראלית יותר, ולשחזר את המציאות ההיסטורית בצורה שונה מזו שעיצבו שבי ציון הראשונים – לא מתוך רצון לתאר מציאות כהווייתה, אלא מתוך צרכים אידיאולוגיים שהיו נכונים לזמנם שלהם.

ביבליוגרפיה

- אביגד 1980
אביגד, נ'. 1980. *העיר העליונה של ירושלים*. ירושלים.
- אדלמן 2014
Edelman, D.V., ed. 2014. *Deuteronomy-Kings as Emerging Authoritative Books: A Conversation*. Atlanta.
- אהלסטרום 1993
Ahlström, G.W. 1993. *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*. Sheffield.
- אהן 2011
Ahn, J.J. 2011. *Exile as Forced Migrations: A Sociological, Literary, and Theological Approach on the Displacement and Resettlement of the Southern Kingdom of Judah*. Berlin.
- אהן ומידלמס 2012
Ahn, J.J. and Middlemas, J., eds. 2012. *By the Irrigation Canals of Babylon: Approaches to the Study of the Exile*. New York.
- אהרוני 1962
אהרוני, י'. 1962. *ארץ ישראל בתקופת המקרא*. ירושלים.
- אלברייט 1949
Albright, W.F. 1949. *The Archaeology of Palestine*. Baltimore.
- אלברייט 1957
Albright, W.F. 1957. *From the Stone Age to Christianity*. New York.
- אוסישקין 2012
Ussishkin, D. 2012. On Nehemiah's City Wall and the Size of Jerusalem during the Persian Period. In: Kalimi, I., ed. *New Perspectives on Ezra-Nehemiah: History and Historiography, Text, Literature, and Interpretation*. Winona Lake: 101–130.
- אורנן וליפשיץ 2020
Ornan, T. and Lipschits, O. 2020. The Lion Stamp Impressions from Judah: Typology, Distribution, Iconography, and Historical Implications. A Preliminary Report. *Semitica* 62: 69–91.
- אלברטס 2006
Albertz, R. 2006. Purity Strategies and Political Interests in the Policy of Nehemiah. In: Gitin, S., Wright, J.E. and Dessel, J.P., eds. *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake: 199–206.
- אלסטולה 2019
Alstola, T. 2019. *Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*. Leiden.

אמזלג 2018
Amzaleg, N. 2018. The Authorship of Ezra and Nehemiah in Light of Differences in Their Ideological Background. *Society of Biblical Literature* 137/2: 271–279.

אשכנזי 1988
Eskenazi, T.C. 1988. *In an Age of Prose, A Literary Approach to Ezra-Nehemiah*. Atlanta.

בדפורד 2001
Bedford, P.R. 2001. *Temple Restoration in Early Achaemenid Judah*. Leiden.

בדפורד 2002
Bedford, P.R. 2002. Diaspora-Homeland Relations in Ezra-Nehemiah. *Vetus Testamentum* 52: 147–165.

בוצר וליפשיץ תשע"ב
בוצר, א' וליפשיץ, ע'. תשע"ב. מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ירושלם על ידידות של קנקני אגירה. בתוך:
ברוך, א', לוי-רייפר, א' ופאוסט, א', עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** י"ז. רמת גן: 199–218.

בלום 2015
Blum, E. 2015. Volk oder Kultgemeinde? Zum Bild des nachexilischen Judentums in der alttestamentlichen Wissenschaft. In: Oswald, W. and Weingart, K., eds. *Grundfragen der historischen Exegese, Methodologische, philologische und hermeneutische Beiträge zum Alten Testament*. Tübingen: 195–214.

בלנקינסופ 1988
Blenkinsopp, J. 1988. *Ezra-Nehemiah—A Commentary*. Philadelphia.

בלנקינסופ 1998
Blenkinsopp, J. 1998. The Judaeen Priesthood during the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods: A Hypothetical Reconstruction. *Catholic Biblical Quarterly* 60/1: 25–43.

בלנקינסופ 2002
Blenkinsopp, J. 2002. The Bible, Archaeology and Politics; or The Empty Land Revisited. *Journal for the Study of the Old Testament* 27/2: 169–187.

בן-צבי 1995
Ben-Zvi, E. 1995. Inclusion in and Exclusion from "Israel" in Post-Monarchic Biblical Texts. In: Holloway, S.W. and Handy, L.K., eds. *The Pitcher is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*. Sheffield: 95–149.

בקניג 2006
Becking, B. 2006. "We All Returned as One": Critical Notes on the Myth of the Mass Return. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 3–18.

בקניג 2011
Becking, B. 2011. *Ezra, Nehemiah, and the Construction of Early Jewish Identity*. Tübingen.

ברייט 1972

Bright, J. 1972. *A History of Israel*. Philadelphia.

ברלין 2012

Berlin, A. 2012. The Pottery of Strata 8–7, the Hellenistic Period. In: De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh, VIIB: Area E: The Finds* (Qedem 54). Jerusalem: 5–29.

בר-נתן 2002

Bar-Nathan, R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, 3: The Pottery*. Jerusalem.

ברסטד 1996

Barstad, H.M. 1996. *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period*. Oslo.

ברסטד 2003

Barstad, H.M. 2003. After the "Myth of the Empty Land": Major Challenges in the Study of Neo-Babylonian Judah. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 3–20.

ברקאי 2000

ברקאי, ג'. 2000. בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון. מתוך: אחיטוב, ש' ומזר, ע', עורכים. ספר ירושלים: תקופת המקרא. ירושלים: 270–233.

ברקאי תשס"ד

ברקאי, ג'. תשס"ד. ארמון המלך ובית העם בעת הכיבוש הבבלי של ירושלים. בתוך: ברוך, א' ופאוסט, א', עורכים. חידושים בחקר ירושלים ט'. רמת גן: 28–21.

ברקוויסט 1995

Berquist, J.L. 1995. *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach*. Minneapolis.

גבע 2003

Geva, H. 2003. Summary and Discussion of Findings from Areas A, W and X-2. In: Geva, H. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*. Jerusalem: 501–552.

גבע 2012

גבע, ה'. 2012. הערות על הארכאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית. חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ו'. ירושלים: 79–66.

גבע 2013

Geva, H. 2013. Hasmonean Jerusalem in Light of Archaeology—Notes on Urban Topography. *Erets-Yisra'el* 31: 57–75 (Hebrew).

גבע 2014

Geva, H. 2014. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View. *Tel Aviv* 41: 131–160.

גדות 2015

Gadot, Y. 2015. In the Valley of the King: Jerusalem's Rural Hinterland in the 8th–4th Centuries BCE. *Tel Aviv* 42: 3–26.

גולדשטיין תשע"ג

גולדשטיין, ר'. תשע"ג. חיי ירמיהו – גלגולי המסורת על נביא החורבן עד שלהי התקופה המקראית. ירושלים.

ג'יימסון-דרייק 1991

Jamieson-Drake, D.W. 1991. *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archaeological Approach* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement 109). Sheffield.

גרבה 1995

Grabbe, L.L. 1995. *Priests, Prophets, Diviners, Sages: A Socio-Historical Study of Religious Specialists in Ancient Israel*. Valley Forge.

גרבה 1998

Grabbe, L.L., ed. 1998. *Leading Captivity Captive: "The Exile" as History and Ideology*. Sheffield.

גרבה 2015

Grabbe, L.L. 2015. The Reality of the Return: The Biblical Picture versus Historical Reconstruction. In: Stökl, J. and Waerzeggers, C., eds. *Exile and Return: The Babylonian Context*. Berlin and Boston: 292–307.

גרץ 2013

Grätz, S. 2013. The Adversaries in Ezra/Nehemiah—Fictitious or Real? A Case Study in Creating Identity in Late Persian and Hellenistic Times. In: Albertz, R. and Wöhrlé, J., eds. *Between Cooperation and Hostility, Multiple Identities in Ancient Judaism and the Interaction with Foreign Powers*. Göttingen: 73–87.

דה-גרוט 2012

De Groot, A. 2012. Discussion and Conclusions. In: De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H., eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh VIIA: Area E: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 53). Jerusalem: 141–184.

הופמן תשע"ח

הופמן, י'. תשע"ח. התאנים הטובות – גלות יהויכין ומורשתה. תל אביב.

ואן דר טורן 2007

Van der Toorn, K. 2007. *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*. Cambridge, MA.

ווילי 1995

Willi, T. 1995. *Juda—Jehud—Israel: Studien zum Selbstverständnis des Judentums in persischer Zeit*. Tübingen.

ויליאמסון 1985

Williamson, H.G.M. 1985. *Ezra, Nehemiah*. Waco.

וייליאמסון 1998

Williamson, H. 1998. Judah and the Jews. In: Brosius, M. and Kuhrt, A., eds. *Studies in Persian History: Essays in Memory of David M. Lewis*. Leiden: 145–163.

וקנין ואחרים 2020

Vaknin, Y., Shaar, R., Gadot, Y., Shalev, Y., Lipschits, O. and Ben-Yosef, E. 2020. The Earth's Magnetic Field in Jerusalem during the Babylonian Destruction: A Unique Reference for Field Behavior and an Anchor for Archaeomagnetic Dating. *PLoS ONE* 15/8: e0237029. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237029>.

טורי 1930

Torrey, C.C. 1930. *Pseudo-Ezekiel and the Original Prophecy*. New Haven.

יפת 1983

Japhet, S. 1983. People and Land in the Restoration Period. In: Strecker, G., ed. *Das Land Israel in biblischer Zeit*. Göttingen: 103–125.

יפת 2000

יפת, ש'. 2000. מקדש שבי ציון: מציאות ואידיאולוגיה. מתוך: אחיטוב, ש' ומזר, ע', עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים: 345–382.

יפת 2006

Japhet, S. 2006. The Concept of the "Remnant" in the Restoration Period: On the Vocabulary of Self-Definition. In: Japhet, S. *From the Rivers of Babylon to the Highlands of Judah*. Winona Lake: 432–449.

יפת תשע"ט

יפת, ע'. תשע"ט. **עזרא-נחמיה עם מבוא ופירוש**. תל אביב.

לאפ 2008

Lapp, N. 2008. *Shechem IV: The Persian-Hellenistic Pottery of Shechem/Tell Balâṭah* (American Schools of Oriental Research Archaeological Reports 11). Boston.

ליון 2019

Levin, Y. 2019. Why Did Zerubbabel's Adversaries Emphasize Their Foreign Origins? In: Bautch, R.J. and Lackowski, M., eds. *On Dating Biblical Texts to the Persian Period—Discerning Criteria and Establishing Epochs*. Tübingen: 91–99.

ליון תש"פ

ליון, י'. תש"פ. שיבת ציון בצל חורבן: ירושלים בראשית ימי שיבת ציון. בתוך: ברוך, א' ופאוסט, א', עורכים. **ירושלים וארץ-ישראל 12–13: 83–107**.

לייט 2020

Leith, M.J. 2020. New Perspectives on the Return from Exile and Persian-Period Yehud. In: Kelle, B.E. and Strawn, B.A., eds. *The Oxford Handbook of the Historical Books of the Hebrew Bible*. Oxford: 147–169.

ליפשיץ 2002

Lipschits, O. 2002. Literary and Ideological Aspects in Nehemiah 11. *Journal of Biblical Literature* 121: 423–440.

ליפשיץ תשס"ד

ליפשיץ, ע'. תשס"ד. ירושלים בין חורבן להתחדשות. ירושלים.

ליפשיץ 2009

Lipschits, O. 2009. Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations. *Journal of Hebrew Scriptures* 9: 2–30.

ליפשיץ 2011א'

Lipschits, O. 2011. Shedding New Light on the Dark Years of the "Exilic Period": New Studies, Further Elucidation, and Some Questions Regarding the Archaeology of Judah as an "Empty Land". In: Kelle, B., Ames, F.R. and Wright, J.L., eds. *Interpreting Exile: Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts* (SBL Ancient Israel and Its Literature 10). Atlanta: 57–90.

ליפשיץ 2011ב'

Lipschits, O. 2011. Persian Period Judah—A New Perspective. In: Jonker, L., ed. *Texts, Contexts and Readings in Postexilic Literature: Explorations into Historiography and Identity Negotiation in Hebrew Bible and Related Texts*. Tübingen: 187–212.

ליפשיץ 2011ג'

Lipschits, O. 2011. Jerusalem between Two Periods of Greatness: The Size and Status of the City in the Babylonian, Persian and Early Hellenistic Periods. In: Grabbe, L.L. and Lipschits, O., eds. *Judah Between East and West: The Transition from Persian to Greek Rule (ca. 400–200 BCE)*. London: 163–175.

ליפשיץ 2015

Lipschits, O. 2015. The Rural Economy of Judah during the Persian Period and the Settlement History of the District System. In: Miller, M.L., Ben Zvi, E. and Knoppers, G.N., eds. *The Economy of Ancient Judah in Its Historical Context*. Winona Lake: 237–264.

ליפשיץ תשע"ח

ליפשיץ, ע'. תשע"ח. עידן האימפריות: היסטוריה ומנהל ביהודה לאור טביעות החותם על קנקנים (מהמאה הח' עד המאה הב' לפנה"ס). ירושלים.

ליפשיץ תשע"ט

ליפשיץ, ע'. תשע"ט. לשאלת זמנם ותהליכי התפתחותם ועיצובם של מנהגי חג הסוכות בשלהי התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית. בית מקרא ס"ד: 286–310.

ליפשיץ 2021

Lipschits, O. 2021. *Age of Empires: The History and Administration of Judah in the 8th–2nd Centuries BCE in Light of the Storage-Jar Stamp Impressions* (Mosaics: Studies on Ancient Israel 2). Tel Aviv and University Park, PA.

עודד ליפשיץ | "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה"

ליפשיץ ובלנקינסופ 2003

Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. 2003. *Judah and Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake.

ליפשיץ, גדות ולנגוט 2012

Lipschits, O., Gadot, Y. and Langgut, D. 2012. The Riddle of Ramat Raḥel: The Archaeology of a Royal Persian Period Edifice. *Transeuphratène* 41: 57–79.

ליפשיץ וואנדרהופט 2011

Lipschits, O. and Vanderhooft, D. 2011. *Yehud Stamp Impressions: A Corpus of Inscribed Stamp Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah*. Winona Lake.

ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח

ליפשיץ, ע. וואנדרהופט, ד. תשס"ח. ירושלים בתקופות הפרסית וההלניסטית לאור ממצא טביעות "יהוד". **ארץ ישראל כ"ח: 106–115.**

ליפשיץ ואחרים תשע"ה

ליפשיץ, ע., גדות, י., ארובס, ב' ואומינג, מ'. תשע"ה. **מה לוחשות האבנים? 3000 שנה של היסטוריה נשכחת ברמת רחל. ירושלים.**

מזר 1990

Mazar, A. 1990. *Archaeology of the Land of the Bible*. New York.

מזר 2009

Mazar, E. 2009. The Wall that Nehemiah Built. *Biblical Archaeology Review* 35: 24–33.

מזר 2015

Mazar, E. 2015. *The Summit of the City of David Excavation 2005–2008. Final Reports Vol. 1. Area G*. Jerusalem.

מידלמס 2005

Middlemas, J. 2005. *The Troubles of Templeless Judah*. Oxford.

מיטצ'ל 1991

Mitchell, T.C. 1991. The Babylonian Exile and the Restoration of the Jews in Palestine. In: Boardman, J., ed. *The Cambridge Ancient History Volume III, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* Cambridge, U.K.: 408–440.

מיירס 1965

Myers, J.M. 1965. *Ezra/Nehemiah* (The Anchor Bible 14). Garden City.

מין 2002

Min, K.J. 2002. *The Levitical Authorship of Ezra-Nehemiah* (Ph.D. dissertation, University of Durham). Durham.

מלמט תשמ"ב
מלמט, א'. תשמ"ב. שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה. מתוך: מלמט, א' ומזה, ב', עורכים. **ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה – היסטוריה מדינית**. תל אביב: 151–149.

מלמט 2000
מלמט, א'. 2000. בין מצרים לבבל וחורבנה של ירושלים. מתוך: אחיטוב, ש' ומזה, ע', עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים: 91–85.

מנדלס 1983
Mendels, D. 1983. Hecataeus of Abdera and a Jewish "Patrios Politeia" of the Persian Period (Diodorus Siculus XL,3). *Zeitschrift für die alttestamentliche wissenschaft* 95: 96–110.

מנדלס 1987
Mendels, D. 1987. *The Land of Israel as a Political Concept in Hasmonean Literature*. Tübingen.

נאמן תשס"ב
נאמן, נ'. תשס"ב. **העבר המכונן את ההווה. עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן** (יריעות: מסה, עיון ומחקר במדעי היהדות המשיקים למדעי הרוח והחברה הכלליים, כרך ג). ירושלים.

נות 1960
Noth, M. 1960. *The History of Israel*. London.

סוגין 1993
Soggin, J.A. 1993. *An Introduction to the History of Israel and Judah*. Valley Forge.

סמית'-כריסטופר 1996
Smith-Christopher, D.L. 1996. Between Ezra and Isaiah: Exclusion, Transformation and Inclusion of the "Foreigner" in the Post-Exilic Biblical Theology. In: Brett, M.G., ed. *Ethnicity and the Bible*. Leiden: 117–142.

עודד 1984
עודד, ב'. 1984. ממלכות ישראל ויהודה. מתוך: אפעל, י', עורך. **ההיסטוריה של ארץ-ישראל: ישראל ויהודה בתקופת המקרא**. ירושלים: 177–174.

עודד 2003
Oded, B. 2003. Where is the "Myth of the Empty Land" to Be Found? History versus Myth. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 55–74.

פאוסט 2011
Faust, A. 2011. Deportation and Demography in Sixth-Century B.C.E. Judah. In: Kelle, B.E., Ames, F.R. and Wright, J.L., eds. *Interpreting Exile: Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts*. Atlanta: 91–103.

פאוסט 2012
Faust, A. 2012. *Judah in the Neo-Babylonian Period: The Archaeology of Desolation*. Atlanta.

פורטר 1965

Porter, J.A. 1965. *The Vertical Mosaic: A Study of Social Class and Power in Canada*. Toronto.

פינקלשטיין 2008

Finkelstein, I. 2008. Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah. *Journal for the Study of the Old Testament* 32: 501–520.

פינקלשטיין 2009

Finkelstein, I. 2009. Persian Period Jerusalem and Yehud: A Rejoinder. *Journal of Hebrew Scriptures* 9: 9–13.

פינקלשטיין 2018

Finkelstein, I. 2018. *Hasmonean Realities behind Ezra, Nehemiah and Chronicles*. *Archaeological and Historical Perspectives*. Atlanta.

פירס 2006

Pearce, L.E. 2006. New Evidence for Judeans in Babylonia. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 399–411.

פירס ווונץ 2014

Pearce, L.E. and Wunsch, C. 2014. *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer*. Bethesda.

פנשם 1982

Fensham, F.C. 1982. *The Books of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids.

פרויד תשע"ח

פרויד, ל'. תשע"ח. כלי החרס ביהודה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב). תל אביב.

פרנק 1994

Franke, C. 1994. *Isaiah 46, 47 and 48: A New Literary-Critical Reading Vol. 3*. Winona Lake.

קול 1997

Koole, J.L. 1997. *Isaiah III, Vol. 1: Isaiah 40–48*. Kampen.

קנוולס 2006

Knowles, M. 2006. *Centrality Practiced: Jerusalem in the Religious Practice of Yehud and the Diaspora in the Persian Period*. Atlanta.

קנופרס 2011

Knoppers, G.N. 2011. Exile, Return, and Diaspora: Expatriates and Repatriates in Late Biblical Literature. In: Jonker, L.C., ed. *Texts, Contexts and Readings in Postexilic Literature: Explorations into Historiography and Identity Negotiation in Hebrew Bible and Related Texts*. Tübingen: 29–61.

קנופרס 2015

Knoppers, G.N. 2015. The Construction of Judean Diasporic Identity in Ezra–Nehemiah. *Journal of Hebrew Scriptures* 15: article 3. <https://doi.org/10.5508/jhs.2015.v15.a3>

קנופרס ולוינסון 2007

Knoppers, G.N. and Levinson, B.M., eds. 2007. *The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*. Winona Lake.

קניון 1960

Kenyon, K. M. 1960. *Archaeology in the Holy Land*. London.

קסלר 2001

Kessler, J. 2001. Reconstructing Haggai's Jerusalem: Demographic and Sociological Considerations and the Quest for an Adequate Methodological Point of Departure. In: Grabbe, L.L. and Haak, R.D., eds. *Every City Shall Be Forsaken: Urbanism and Prophecy in Ancient Israel and the Near East*. Sheffield: 137–158.

קסלר 2006

Kessler, J. 2006. Persia's Loyal Yahwists: Power Identity and Ethnicity in Achaemenid Yehud. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 91–121.

קסלר 2007

Kessler, J. 2007. Diaspora and Homeland in the Early Achaemenid Period: Community, Geography and Demography in Zechariah 1–8. In: Berquist, J.L., ed. *Approaching Yehud: New Approaches to the Study of the Persian Period*. Atlanta: 137–166.

קרול 1992

Carroll, R.P. 1992. The Myth of the Empty Land. In: Jobling, D. and Tippin, T., eds. *Ideological Criticism of Biblical Texts* (Semeia 59). Atlanta: 79–93.

קרטר 1999

Carter, C.E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period. A Social and Demographic Study*. Sheffield.

רודולף 1949

Rudolph, W. 1949. *Ezra und Nehemia* (Handbuch zum Alten Testament 20). Tübingen.

רומר 2018

Römer, T. 2018. Cult Centralization and the Publication of the Torah Between Jerusalem and Samaria. In: Kartveit, M. and Knoppers, G.N., eds. *The Bible, Qumran, and the Samaritans*. Berlin: 79–92.

רום-שילוני תש"ע

רום-שילוני, ד'. תש"ע. אלוהים בעידן של חורבן וגלויות: תאולוגיה תנ"כית. ירושלים.

רייט 2004

Wright, J.L. 2004. *Rebuilding Identity: The Nehemiah Memoir and Its Earliest Readers*. Berlin and New York.

רייט 2007

Wright, J.L. 2007. Writing the Restoration: Compositional Agenda and the Role of Ezra in Nehemiah 8. *Journal of Hebrew Scriptures* 7: article 10. http://jhsonline.org/Articles/article_72.pdf.

ריסטאו 2016

Ristau, K.A. 2016. *Reconstructing Jerusalem: Persian-Period Prophetic Perspectives*. Winona Lake.

שולץ 1980

Schultz, C. 1980. The Political Tensions Reflected in Ezra-Nehemiah. In: Evans, C.D., Hallo, W.W. and White, J.B., eds. *Scripture in Context*. Pittsburg: 221–243.

שטיינר 2011

Steiner, M. 2011. The Persian Period City Wall of Jerusalem. In: Finkelstein, I. and Na'aman, N., eds. *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake: 307–317.

שטרן 1990

Stern, E. 1990. *Archaeology of the Land of the Bible*. New York.

שטרן 2000

Stern, E. 2000. The Babylonian Gap. *Biblical Archeology Review* 26: 45–51, 76.

שטרן 2001

Stern, E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible Vol. 2: The Assyrian, Babylonian and Persian Periods 732–332 BCE*. New York.

שטרן 2004

Stern, E. 2004. The Babylonian Gap: The Archaeological Reality. *Journal for the Study of the Old Testament* 28: 273–277.

שלום ואחרים תשע"ט

שלום, נ'י, שלו, י'י, עוזיאל, י'י, כלף, א', ליפשיץ, ע', בוארטו, א' וגדות, י'י, תשע"ט. כיצד מחריבים עיר? עדויות ארכיאולוגיות חדשות לתוצאות המסע הבבלי לירושלים. בתוך: פלג-ברקת, א', זלינגר, י'י, עוזיאל, י'י וגדות, י'י, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י"ג**. ירושלים: 248–229.

שליו ואחרים 2020

Shalev, Y., Shalom, N., Bocher, E. and Gadot, Y. 2020. New Evidence on the Location and Nature of Iron Age, Persian and Early Hellenistic Period Jerusalem. *Tel Aviv* 47: 149–172.